

مطالعه تحلیلی موضوعات خزانه جواهر جلالی

Analytical Study of the Themes of Khazana-e-Jawahar-e-Jalali

Zeeshan Javid

PhD Scholar (Persian), University of the Punjab, Lahore - Pakistan
zeeshanjaved021@gmail.com

Prof. Dr. Muhammad Nasir

Chairman Department of Persian, University of the Punjab, Lahore
nasir.persian@pu.edu.pk

Abstract:

Makhdum Jahanian Jahan Gasht Sheikh Jalal al-Din Bukhari (707–785 AH), is counted among the great Sufis and great scholars of the subcontinent. He not only dedicated himself to the propagation of Islam but also took up the task of spiritual and moral education and training of the common people. He is a renowned saint of the Suhrawardiya and Chishtia lineages. He pledged allegiance to Sheikh Ruknuddin Abu al-Fath in the Suhrawardiyya order and received favor from Sheikh Nasiruddin Mahmud in the Chishtiyya order. One of the important collections of Jalaluddin Bukhari's works is the Khazana Jawahar Jalaliyya. It was compiled by his disciple Fazlullah Abbasi in (781 AH). Khazana Jawahar Jalaliyya is not just a repository of mystical teachings and moral points. It is also an invaluable literary and historical source of the intellectual, cultural and religious milieu of the 8th century AH. As such, it is also an important source of Sufi thought and the socio-cultural events of the Muslim world in the subcontinent.

Keywords:

Makhdum Jahanian Jahangasht; Malfuzat; Khazanat al-Jawahar al-Jalali; Sufism in South Asia; Fazl Allah ibn Ziya al-'Abbasi

شرح حال مخدوم جهانیان جهان گشت

سلطان محمد تغلق، جلال الدین بخاری را به منصب شیخ الاسلام گماشت و در سیوستان، چهل خانقاه همراه با مضافات آنها را به وی تفویض نمود. وی در اصلاحات سلطان تأثیر فراوان داشت؛ از همین رو سلطان نسبت به او ارادت خاصی می‌ورزید. مخدوم جهانیان جهان گشت اندکی بعد برای ادای حج رهسپار گردید.

در مکه، نزد امام عبدالله یافعی (متوفی ۷۶۸هـ) و در مدینه نزد امام عبدالله مطری (متوفی ۷۶۵هـ)، کتاب‌های صحاح سته (۱)، عوارف المعارف (۲) و چند اثر در باب تصوف را فرا گرفت. به ترغیب عبدالله یافعی، هنگام بازگشت به هند، برای زیارت شیخ نصیرالدین محمود به دهلی رفت (۳) و در سلسله چشتیه خرقه دریافت کرد. (۴)

جلال الدین بخاری در اُچ شریف نه تنها به درس و تدریس پرداخت، بلکه نظام تربیت روحانی و اخلاقی را نیز بنیاد نهاد. از خلفای مشهور وی عبارتند از: برادرش صدرالدین راجو قتال (متوفی ۷۷۳هـ)، قوام الدین عباسی (متوفی ۸۰۶هـ)، سید سکندر ترمذی (متوفی ۸۲۵هـ)، فخرالدین ترمذی و جمشید راگیری. وفات ایشان در سال ۷۸۵هـ واقع شد و مزار شریفشان در اُچ شریف قرار دارد. (۵)

آثار و ملفوظات مخدوم جهانیان گشت

بیشتر آثار وی به صورت ملفوظات اند که توسط مریدانش گردآوری شده‌اند. مهم‌ترین آن‌ها عبارت‌اند از:

۱. **خلاصه الألفاظ جامع العلوم**: مؤلف: ابو عبدالله علاء علی بن سعد بن اشرف دهلوی (متوفی ۸۰۰هـ). وی طی ده ماه (۷۸۱ تا ۷۸۲هـ) در خدمت مخدوم جهانیان حاضر شد و ملفوظات را جمع‌آوری نمود. (۶) این نسخه با تصحیح رانا غلام سرور در سال ۱۹۹۲م از سوی «مرکز تحقیقات ایران و پاکستان» منتشر شده است.
۲. **جواهر جلالیه**: این ملفوظات توسط حسین بن احمد بن حسین حسینی در سال ۷۴۹هـ در ۴۷ باب مرتب شد. (۷)
۳. **سراج الهدایه**: مجموعه‌ای از ملفوظات مخدوم که احمد برنی در ماه رجب سال ۷۷۲هـ در ۹ باب گردآوری کرده است. نسخه‌های خطی آن در کتابخانه‌های مختلف موجود است. (۸)
۴. **خزانه جلالی**: مرتب‌کننده: احمد المعروف به بها بن حسین بن محمود بن سلیمان تلنبی. این اثر شامل ۱۷ باب است و نسخه‌های خطی آن در کتابخانه‌های متعدد دیده می‌شود. (۹)
۵. **تحفه السرائر**: گردآورنده: فخر محمد غزنوی. این مجموعه شامل ملفوظات هفت روزه مخدوم است که در سال ۷۷۷هـ نگاشته شده. (۱۰)
۶. **مظهر جلالی**: تدوین‌کننده: صلاح‌الدین شاه. نسخه‌های خطی آن در کتابخانه‌های مختلف موجود است. (۱۱)
۷. **فوائد المخلصین**: این نیز مجموعه‌ای از ملفوظات مخدوم جهانیان است که توسط محمد جعفر تماسی تدوین شده است. درباره‌ی این اثر در دانشگاه پنجاب تحقیقات انجام گرفته است. (۱۲)
۸. **سفرنامه مخدوم جهانیان**: تدوین سید محمود بنگالی، از مریدان مخدوم. در این اثر به هشت بار زیارت حرمین شریفین و سفر به مناطق مختلف اشاره شده است. (۱۳)
۹. **مقررنامه**: تألیف خود مخدوم جهانیان است و مشتمل بر مکاتباتی است که به تاج‌الدین احمد بن معین سیاه‌پوش دهلوی نوشته است. (۱۴) این اثر چاپ شده است.
۱۰. **ترجمه رساله مکّیه**: مخدوم جهانیان ترجمه فارسی رساله مکّیه شیخ قطب‌الدین دمشقی (متوفی ۷۸۰هـ) را انجام داده است. (۱۵)

معرفی خزانه جواهر جلالی

فضل‌الله بن ضیاء العباسی، مرید مخدوم جهانیان، این مجموعه را در سال ۷۸۱ هـ تدوین کرد. جواهر جلالی شامل ۱۰۷ باب است که هر باب با واژه «ذکر» آغاز می‌شود. باب نخست، مقدمه‌ای است با چهار فصل؛

فصل اول درباره توحید، و فصل چهارم در بیان شریعت، طریقت و حقیقت است. سایر ابواب شامل مباحث: واجبات، فرایض، نوافل، اوراد و وظائف، مراقبه و فکر، خلوت و عزلت و شرایط آن، سماع، وجد و رقص، آداب دعوت، زکات، هدایا و فتوحات می‌باشد. (۱۶)

سبک و شیوه نگارش

نثر خزانه جواهر جلالی ساده، روان و به دور از تکلف و تصنع است. موضوعات به صورت باب‌بندی و سپس فصل‌بندی ارائه شده است. در این ملفوظات، مناسب با مباحث، آیات قرآنی، احادیث نبوی و اقوال مشایخ و صوفیه ذکر شده و گاه اشعار عربی و فارسی نیز در شیوه علمی جدید مورد استدلال قرار گرفته است. همچنین مباحث فقهی در مواضع مختلف آمده و گاه ترجمه اقوال نیز افزوده شده است. موضوع اصلی اثر «تصوف، اخلاق، دین و فقه» است.

اهمیت و فایده

در کنار کتاب‌های بنیادی تصوف به زبان فارسی، مکتوبات، ملفوظات و تذکره‌های اولیا نیز تألیف شده‌اند. نخستین و معتبرترین مجموعه ملفوظات، فوائد الفؤاد است که توسط مرید خواجه نظام‌الدین اولیا، حسن سجزی تدوین گردید. به پیروی از این سنت، مجموعه‌های متعددی از ملفوظات گردآوری شد. در ملفوظات مخدوم جهانیان جهان‌گشت نیز به کتاب‌های فراوانی ارجاع داده شده که برخی از آن‌ها امروز نایاب گشته‌اند. (۱۷)

ملفوظات ایشان از حیث علمی و تاریخی اهمیت ویژه‌ای دارند، زیرا در آن‌ها نام برخی آثار در تصوف و دین ثبت شده که امروز به کلی از میان رفته‌اند. ملفوظات دارای ارزشی ادبی، تاریخی، دینی و فرهنگی‌اند. در این آثار، افزون بر مباحث شریعت و طریقت، اقوال و ارشادات اولیا، قصص و حکایات، روایات تاریخی، عبادات، مناجات و پند و نصایح نیز به چشم می‌خورد.

این نوشته‌ها از نگاه علمی، تاریخی و فرهنگی قابل اهمیت بسیارند، زیرا در این مجالس خصوصی، گفت‌وگوهای بی‌تکلف درباره موضوعات گوناگون انجام می‌گرفت و بدین‌گونه، علاوه بر فواید علمی، برخی زوایای فرهنگی و سیاسی آن دوره نیز روشن می‌شود. (۱۸)

بررسی موضوعات خزانه جواهر جلالی

اهمیت استقامت: استقامت (ثبات قدم) در نظر اسلام مقامی بسیار بلند و عظیم است. در قرآن و حدیث، استقامت نشانه استواری ایمان، اطاعت الهی و استحکام اخلاقی دانسته شده

روح تحقیق، جلد ۳، شماره ۳، مسلسل شماره: ۱۰، اکتوبر-دسمبر ۲۰۲۵ء

است. در ملفوظات، نخست به تعریف و اهمیت استقامت پرداخته شده است. استقامت در لغت به معنی پابرجا ماندن و در اصطلاح چنین تعریف شده است:

«قائم شدن بر جمیع احکام شریعت و طریقت با استواری کامل و دوام بر آن.» (۱۹)

پس از بیان اقسام استقامت، اقوال صوفیان و مشایخ نقل شده است؛ چنان که آمده

است:

«از محمد بن فضل پرسیدند: عارفان را به چه چیز نیاز است؟ فرمود: آنان را به

صفتی نیاز است که همه خوبی‌ها بدان کامل گردد، و بی‌شک آن صفت استقامت است.» (۲۰)

مقام توبه: در راه شریعت و طریقت، توبه مقامی بنیادین است؛ چنان که در بیشتر کتاب‌های اساسی تصوف، نخستین مقام به شمار آمده است، زیرا بدون توبه، آغاز سیر و سلوک ممکن نیست.

توبه در لغت به معنی بازگشت و پشیمانی است و در اصطلاح چنین تعریف شده

است:

«بازگشت از نقص به سوی کمال، رجوع به جانب الهی، ندامتی که از خوف پدید

آید؛ نخستین منزل سیر رجوعی است؛ با گشوده شدن این در، درهای دیگر نیز گشوده می‌شوند.» (۲۱)

در ملفوظات نیز بر اهمیت توبه در راه سالکان تأکید فراوان شده است. برای توبه سه

شرط بیان شده است:

۱. پشیمانی از گذشته

۲. ترک گناه

۳. عزم راسخ بر عدم بازگشت به گناه

اگر یکی از این شروط فراهم نباشد، توبه پذیرفته نیست؛ بنابراین باید توبه حقیقی

انجام گیرد. چنان که آمده است:

«عبادت بدون توبه صحیح واقع نمی‌شود؛ ازین رو خداوند توبه را مقدمه عبادت قرار

داده است، زیرا توبه آغاز مقام است و عبادت نهایت آن.» (۲۲)

تلقین حسن خلق: در دین اسلام و در تعلیمات صوفیان و اولیای الهی، حسن خلق جایگاهی بنیادی دارد. مراد از حسن خلق، خوش رفتاری، نیک‌خویی و برخورد پسندیده است. غایت تصوف نیز همین است که نفس از اخلاق مذموم پاک گردد و به اخلاق حمیده آراسته شود.

پس بر سالک واجب است که خود را بر اخلاق نبوی منطبق سازد، زیرا پیامبر اکرم

صلی الله علیه وآله وسلم برای همه نوع بشر نمونه برتر بوده‌اند. در احادیث ایشان بارها بر

حسن خلق تأکید شده است؛ چنان که فرمودند:

«حقیقت اسلام در اخلاق عالی نهفته است.» (۲۳)

اقتضای عبودیت: عبودیت به معنی بندگی، اطاعت و عبادت است و همین مقام، عالی‌ترین مرتبه ولایت نیز به شمار می‌آید. هدف آفرینش انسان نیز همین حقیقت است. عبودیت تنها عبادت در اوقات معین نیست، بلکه سپردن خویشتن به خداوند و ترجیح دادن اراده او بر خواهش‌های نفسانی است.

در «ملفوظات» درباره حقیقت عبودیت چنین آمده است:

«عبودیت از سه چیز ترکیب یافته است: نخست، انجام اوامر و ترک آنچه منع شده است؛ دوم، راضی بودن به آنچه در تقدیر آمده است؛ سوم، ترک خواست و پسند خویش.» (۲۴)

عبادات را به دو بخش تقسیم کرده‌اند: عبادت ظاهری و عبادت باطنی. در عبادت ظاهری، پایبندی به احکام شریعت – مانند نماز، تلاوت قرآن، اوراد و وظایف و صدقه و خیرات – مطرح است؛ در حالی که عبادت باطنی شامل محبت و عشق، ذکر خفی و فکر و مراقبه است. این دو نوع عبادت برای سالک لازم و مکمل یکدیگرند.

نکوهش حب دنیا: هر انسان دارای ظاهر و باطن است، پس طهارت نیز دو گونه است: یکی پاکیزگی جسم و دیگری پاکی دل. پاکی دل بدون پرهیز از گناه حاصل نمی‌شود و بزرگ‌ترین سبب گناه، حب دنیا است.

بزرگ‌ترین حجاب میان خدا و بنده، محبت دنیا است. در آیات قرآن و احادیث، حقیقت دنیا یاد شده است. پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وسلم دنیا را جای توقف موقت یک مسافر دانسته‌اند. آنان که دنیا را مقصد نهایی می‌پندارند، از راه حقیقت منحرف می‌شوند. «به هر اندازه که بنده در دنیا مشغول می‌گردد، از بندگی پروردگار محروم می‌شود.» (۲۵)

ممانعت از گدایی: مفهوم درست توکل آن است که انسان تا حدّ توان اسباب را به کار گیرد و نتیجه را به خدا واگذارد؛ نه آنکه اسباب را ترک کند و انتظار بهبود داشته باشد. این همان تعلیم اسلام است. در احادیث و وقایع، درخواست از دیگران بدون ضرورت نکوهش شده، زیرا سبب ضعف ایمان و سستی توکل می‌گردد. به جای سؤال، به کوشش و کار توصیه شده است. رواج گدایی در جامعه از این روست که انسان از زحمت و تلاش می‌گریزد و گدایی را ترجیح می‌دهد. در این باره حدیثی چنین آمده است:

«پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وسلم فرمودند: اگر یکی از شما (نیازمند شود) پس ریسمانی بردارد و هیز می‌جمع کند و بر پشت خود نهد و آن را بفروشد تا خداوند عزّت او را حفظ کند، این بهتر است از آنکه نزد مردم سؤال کند، خواه به او بدهند یا ندهند.» (۲۶)

مراتب توحید: توحید، یکی از بنیادی‌ترین عقاید اسلام است و حتی پیش از اسلام نیز در ادیان قدیم – مانند دین یهود و مسیحیت – مطرح بوده است. برخی از صوفیه برای توحید چهار مرتبه ذکر کرده‌اند: توحید قولی، توحید علمی، توحید عملی و توحید شهودی.

برخی دیگر سه مرتبه قائل اند: توحید قولی، که آن را توحید شرعی نیز می نامند و شامل اقرار زبانی و تصدیق قلبی است؛ توحید علمی، که در آن ایمان راسخ می گردد؛ و توحید عملی که نام دیگرش توحید وجودی است. در این مرتبه، وحدت وجود بر سالک آشکار می شود و او کثرت را در وحدت مشاهده می کند.

توحید شهودی بلندترین مرتبه است؛ آنگاه که سالک با چشم حقیقت می نگرد، جز ذات حق هیچ وجود حقیقی نمی بیند.

«این مرتبه چهارم توحید - یعنی توحید شهودی - خاص عاشقان و مقربان درگاه الهی است.» (۲۷)

معرفت الهی: «معرفت» در اصل به معنای شناختن، دانستن و ادراک کردن چیزی است، اما در اصطلاح، شناخت خداوند و ادراک حقیقت او مراد است. مهم ترین راه معرفت خداوند، ذکر الهی است و بر اهمیت ذکر بسیار تأکید شده است. در بیان معرفت چنین آمده است:

«معرفت آن است که خداوند را به وحدانیتش بشناسند و بدانند که او برترین است و آغاز هر چیز از اوست و تمام موجودات به واسطه او پدید آمده اند و بازگشت همه چیزها به سوی اوست و روزی هر جاندار بر عهده اوست. پس اگر خلل را با دوام صحت از مرتبه علم دور سازند، آن معرفت است.» (۲۸)

فضیلت اذکار: در ملفوظات مخدوم جهانیان جهانگشت، افزون بر فرائض، سنن و واجبات، بر نوافل نیز بسیار تأکید شده است. همراه با نمازها، فضیلت و اهمیت اذکار مخصوص نیز بیان گردیده است. برخی اذکار مناسب اوقات خاص اند و برخی بر اساس حالات و وقایع نقل شده اند. از بیدار شدن صبح تا هنگام خواب شب، تمام اذکار مورد اشاره قرار گرفته اند.

حضرت نبی کریم صلی الله علیه و سلم نه تنها خود بر ذکر مداومت می فرمودند، بلکه صحابه را نیز به اذکار توصیه می نمودند؛ از این رو علما و صوفیان و اولیا نیز بر آن مداومت داشتند.

در ملفوظات، علاوه بر اذکار، اوراد و وظائف بسیاری نیز ثبت شده است؛ به ویژه اقتباس های متعددی از کتاب «اوراد» شیخ بهاؤالدین زکریا و شرح آن دیده می شود.

«هنگامی که طالب مخلص از نماز فرض صبح فارغ شود، رو به قبله نشسته این آیه را تلاوت کند تا آن گاه که آفتاب طلوع کند؛ (۲۹) در این حال، از خلق بی نیاز می شود و در شمار کسانی قرار می گیرد که درباره آنان آمده است: "لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ". سپس ده بار این ذکر را بخواند:

لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَحْدَهُ لَا شَرِيكَ لَهُ، لَهُ الْمُلْكُ وَلَهُ الْحَمْدُ، يُحْيِي وَيُمِيتُ وَهُوَ حَيٌّ لَا يَمُوتُ
أَبَدًا أَبَدًا ذُو الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ، بِيَدِهِ الْخَيْرُ وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ.»

مسئله سماع: مسئله شرعی سماع از موضوعاتی است که میان علما و صوفیه مورد اختلاف بوده است. علت اصلی اختلاف، نیت، نوع کلام، ابزار موسیقی، محیط و کیفیت شنونده است. بنابراین، آن سماعی که به یاد خدا مایل گردد و خشوع در دل پدید آورد، جایز شمرده شده

است؛ اما آن سماعی که باعث فتنه یا شهوت گردد و یا مشتمل بر فسق و فجور و لعب و لهو باشد، ناروا و ممنوع است. همین شروط دربارهٔ رقص نیز جاری است.

«مخدوم جهانیان می‌فرمایند: صوفیانی که قائل به سماع‌اند، برای آن شروط بزرگ و بسیار وضع کرده‌اند؛ چنان‌که نماز بی‌وقت و بی‌وضو، روزه بدون امساک، زن بدون نکاح، زراعت بدون تخم، درخت بی‌میوه، خانه بی‌در و مرغان بی‌پر وجود ندارد؛ همان‌گونه سماع نیز بدون شروط صحیح نمی‌باشد.» (۳۰)

درسِ سادگی: در ملفوظاتِ مخدوم جهانیان جهانگشت، بر سادگی بسیار تأکید شده است. در بابِ لباس نیز به مریدان خویش سادگی را توصیه می‌فرمود. با ذکر نمونه‌ها از زندگی پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و صحابهٔ کرام، درسِ ساده‌زیستی می‌دادند و زندگی قناعت‌آمیز را بر زندگی ثروت مندانه ترجیح می‌نهادند. در جایی می‌گویند:

«بر لباسِ حضرت عمر رضی‌الله‌عنه چهارده وصله بود و حضرت علی رضی‌الله‌عنه در دوران خلافت، لباسی به سه درهم خرید.» (۳۱)

مقصود از ساختنِ خانه، حفظِ انسان از گرما و سرما و باران است. ایشان زیاده‌روی و مبالغه در ساخت و آرایشِ خانه را ناپسند می‌شمردند و مریدان را از آن بازمی‌داشتند.

خلاصهٔ بحث

ملفوظاتِ مخدوم جهانیان جهانگشت از این جهت دارای اهمیت فراوان‌اند که در آن‌ها به بسیاری از مشایخ، صوفیان، اولیا، علما و افراد دیگر اشاره شده است. این اثر نمونهٔ برجسته‌ای از زبان و سبک نوشتاری آن دوره به شمار می‌آید. در این ملفوظات، اصطلاحات عرفانی برگرفته از منابع اصلی تصوف به‌وفور به کار رفته است. آیات قرآنی، احادیث نبوی و سپس ارشادات و حکایات صوفیه، متناسب با موضوعات، به شیوه‌ای دلنشین و مؤثر بیان شده‌اند.

در این اثر، کتاب‌های متعددی در زمینهٔ تفسیر، تصوف، فقه و حدیث به‌عنوان منابع مورد استناد قرار گرفته‌اند؛ و همین امر سبب شده است که در این ملفوظات نکات دینی، علمی، فقهی، روحانی و تاریخی به‌صورت چشمگیر یافت شود.

حواشی

(۱) شش کتاب معروف حدیث از جمله صحیح بخاری، صحیح مسلم، جامع ترمذی، سنن ابی داؤد، سنن ابن ماجه اور سنن نسائی

(۲) عوارف المعارف تالیف شیخ ابو حفص شهاب الدین سهروردی، از سلسله سهروردیه

(۳) در مکه از امام یافعی (م ۷۶۸ق) و در مدینه از امام عبد الله مطرئ (م ۷۶۵ق) صحاح سته، عوارف و رسایلی در تصوف آموخت و به تشویق امام عبد الله یافعی، در بازگشت به هند، در دهلی به دیدار شیخ نصیر الدین محمود اودهی، معروف به چراغ دهله (م ۷۵۷ق) رفت و از او در سلسله چشتیه خرجه ارشاد گرفت. (برزگر/ ص ۲۳۱۵)

روح تحقیق، جلد ۳، شماره ۳، مسلسل شماره: ۱۰، اکتوبر-دسمبر ۲۰۲۵ء

- (۴) لقب او مخدوم جهانیان ست جامع ست میان علم و ولایت و سیادت- او مرید رکن الدین ابو الفتح قریشی ست قدس سره و خلیفه شیخ نسیر الدین محمود- با امام عبدا لله یافعی در مکہ معظمہ صحبت داشته- (عبدالحق دهلوی/ص ۱۴۲)
- (۵) بزمی، اردو دائرہ معارف اسلامیہ جلد ہفتم، ص ۳۲۱
- (۶) مولف سید علاء الدین علی بن سعد بن اشرف بن علی القریشی الحسینی دهلوی بہ مدت ده ماه از ۸ربیع الثانی ۷۸۱ھ تا ۱۷ محرم ۷۸۲ھ در خدمت سید جلال الدین بخاری اچی ملقب بہ مخدوم جهانیان جهانگشت بوده است و ملفوظات او را یادداشت و جمع کرده است- (نوشاهی، کتاب شناسی آثار فارسی چاپ شدہ در شبہ قارہ/ص ۶۱۷)
- (۷) جواہر جلالیہ، حسین فرزند احمد فرزند حسین حسینی، در ذی قعدۃ ۷۴۹ ق/ ۱۳۴۸ م، در ۴۷ باب- (منزوی، احمد، فہرستوارہ کتابہای فارسی/ جلد ہفتم بخش اول/ ص ۲۷۶)
- (۸) یکی از چند مجموعہ ملفوظات سید جلال الدین، حسین، مخدوم جهانیان جہان گشت است - گرد آوری احمد برنی کہ در ماہ رجب ۷۷۲ھ بدان می پرداختہ است- در نہ باب است- (منزوی، احمد، فہرست مشترک نسخہ های خطی پاکستان، جلد سوم ص ۱۴۲۶)
- (۹) صباح الدین عبد الرحمن، بزم صوفیہ ص ۴۶۴-۴۶۳
- (۱۰) یکی از چند مجموعہ ملفوظات سید جلال الدین، حسین، مخدوم جهانیان جہان گشت است - گرد آوری از فخر محمد غزنوی، کہ در دیباچہ خود نام مخدوم و نام خود را آورده و می گوید: در ذیقعدۃ ۷۷۷ھ(منزوی، احمد، فہرست مشترک نسخہ های خطی پاکستان، جلد سوم ص ۱۳۳۶)
- (۱۱) یکی از چند مجموعہ ملفوظات سید جلال الدین، حسین، مخدوم جهانیان جہان گشت بخارایی است- گرد آوری صلاح الدین شاہ (منزوی، احمد، فہرستوارہ کتابہای فارسی/ جلد ہفتم بخش اول/ ص ۳۲۶)
- (۱۲) خدا بخش، شمارہ مقالہ (PC/IV 6) دانشگاه پنجاب
- (۱۳) سخاوت مرزا، تذکرہ مخدوم جهانیان جہان گشت، ص ۴۸
- (۱۴) مقرر نامہ از جلال الدین حسین بخارایی، جهانیان جہان گشت- نامہ های اوست بہ تاج الدین احمد بن معین سیاہ پوش دهلوی- (منزوی، احمد، فہرستوارہ کتابہای فارسی/ جلد ہفتم بخش دوم/ ص ۹۵۰)
- (۱۵) ایوب قادری، مخدوم جهانیان جہان گشت ص ۲۵۹
- (۱۶) در صد و ہفت "ذکر" و بیشتر ذکر ہا در چند "فصل": ذکر ۱ در مقدمہ سپس چہار فصل، فصل یکم در بیان توحید، فصل چہارم در بیان شریعت - (منزوی، احمد، فہرست مشترک نسخہ های خطی پاکستان، جلد سوم ۱۴۲۶)
- (۱۷) یزدانی، تاریخ ادبیات مسلمانان پاک و ہند فارسی ادب (جلد اول)، ص ۱۵۶
- (۱۸) ظہور الدین احمد، پاکستان می ۱ فارسی ادب (جلد اول)، ص ۳۴۷
- (۱۹) عبدالصمد، خواجہ شاہ محمد، اصطلاحات صوفیہ، ص ۴
- (۲۰) قیل المحمد بن الفضل: حاجۃ العارفين الی ماذا؟ قال: حاجتهم الی الخصلة التي كملت بها المحاسن كلها الا و ہی الاستقامة- (عباسی، خزانه جواہر جلالی، برگ ۴)
- (۲۱) عبد الکبیر، قاضی منصور پوری، فرہنگ اصطلاحات تصوف، ص ۴۹

- (۲۲) پس عبادت جز به توبه راست نیاید که خداوند تعالی مقدم ذکر کرده توبه را بر عبادت که توبه بدایت مقامات ست و عبودیت نهایت- (عباسی، خزانه جواهر جلالی، برگ ۵)
- (۲۳) و قال علیه السلام: حق الاسلام بمکارم الاخلاق- (عباسی، خزانه جواهر جلالی، برگ ۸)
- (۲۴) و عبودیت سه چیز است- اول نگاه داشتن اوامر و گذاشتن نواهی- دوم رضا به قضا و قدر و قسمتی که مولی کرده ست- سیوم از خواست و اختیار خود گذشتن و بخواست و اختیار- (عباسی، خزانه جواهر جلالی، برگ ۱۲)
- (۲۵) و بقدر اشتغال العبد بالدنیا حرم عن عبادة المولى- (عباسی، خزانه جواهر جلالی، برگ ۱۶)
- (۲۶) و قال علیه السلام: يَأْخُذُ أَحَدُكُمْ حَبْلَهُ فَيَحْتَطِبُ عَلَى ظَهْرِهِ فَيَا كِل وَ يَتَصَدَّقُ خَيْرَ لَهُ مِنْ أَنْ يَأْتِيَ رَجُلًا فَيَسْأَلُهُ أَعْطَاهُ أَوْ مَنَعَهُ- (عباسی، خزانه جواهر جلالی، برگ ۱۸)
- (۲۷) چهارم توحید شهودی است و این توحید محبان و مقربان- (عباسی، خزانه جواهر جلالی، برگ ۲۰)
- (۲۸) و المعرفة ان يعرف الله تعالى بالوحدانية و تعلم انه تعالى اول كل شى و به يقوم كل شىء و اليه مصير كل شىء و عليه رزق كل حى فاذا ازل الاضطراب عن مقام العلم بدوام الصحة فهو معرفة- (عباسی، خزانه جواهر جلالی، برگ ۲۱)
- (۲۹) طالب صادق چون از ادای فرض بامداد فارغ شود، بر نماز مستقبل قبله قرار گیرد- این ورد بخواند تا که آفتاب برآید از خلق مستغنی گردد و یکی از اولیاء الله لا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَ لَا هُمْ يَحْزَنُونَ (سوره یونس/۶۲) گردد و ده بار گوید- لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَحْدَهُ لَا شَرِيكَ لَهُ، لَهُ الْمُلْكُ وَلَهُ الْحَمْدُ يُحْيِي وَيُمِيتُ وَهُوَ حَيٌّ لَا يَمُوتُ ابدًا ابدًا ذُو الْجَلَالِ وَ الْاِكْرَامِ بِيَدِهِ الْخَيْرُ وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ (مسند احمد/۶۴۷۰) - (عباسی، خزانه جواهر جلالی، برگ ۸۸)
- (۳۰) محمد اسلم، ملفوظاتی ادب کی تاریخی اهمیت، ص ۲۳۰
- (۳۱) و بر جامه عمر رضی الله عنه چهارده پیوند شمردند و علی صلوة الله و سلامه علیه در حالت خلافت به سه درم پیرهن خرید- (عباسی، خزانه جواهر جلالی، برگ ۲۳۳)

Bibliography

- Abdul Kabeer Mansoor Puri, *Farhang-e Istalahat-e Tasawwuf*, (Lahore: Magrabi Pakistan Urdu Acedemy, 2011)
- Abdul Majeed Yazdani, *Tarikh-e Adabiat-e Musalmanan-e Pakistan wa Hind*, (Lahore: University of the Punjab, 1971)
- Abu Saeed Bazmi, *Urdu Daira Ma'arif Islamia*, (Lahore: University of the Punjab, 1971)
- Ahmad Manzawi, *Fehrist Warai Kitab Hai Farsi*, (Iran – Tehran: Saazman Wazarat-o Farhang-e Irshad-e Islami, 1382)
- Ahmad Manzawi, *Fehrist-e Mushtarik Nuskha-e Hai Khatti Pakistan*, (Islamabad: Markaz-e Tahqeeqat-e Iran wa Pakistan, 1985)
- Ahmad Sabahuddin Abdur Rehman, *Bazm-e Sufia*, (India – Azam Garh: Dar al-Musan'nefeen, 2011)
- Arif Nushahi, *Kitaab Shanasi Aasar-e Farsi Chaap Shuda Dar Shebh-e Qarah*, (Iran: Meeras Maktuub Tehran, 1391)
- Ayub Qadri, *Makhdoom Jahania Jahan Gasht*, (Karachi: Educational Press, 1963)
- Barzgar, *Danishnama Zuban-o Adab-e Farsi dar Shebh-e Qarah*, (Iran-Tehran: Wizarat-e Farhang-o Irshad-e Islami, 1385)

روح تحقیق، جلد ۳، شماره ۴، مسلسل شماره: ۱۰، اکتوبر-دسمبر ۲۰۲۵ء

- Fazal Allah Abbasi, *Nuskha-e Shumarah-e 5193*, (Islamabad: Gunjbakhsh Libarary)
- Ijaz ul Haq, *Tazkira-e Sufia-e Punjab*, (Karachi: Salman Acedemy, 1963)
- Khawaja Shah Muhammad Abdul Samad, *Istalahat-e Sufia*, (India: Delhi: Delhi Printing Works, 1929)
- Muhammad Aslam, *Malfozati Adab ki Tarikhi Ahmiat*, (Lahore: Idara Tahqiqat-e Pakistan, University of the Punjab, 1995)
- Sakhawat Mirza, *Tazkira-e Makhdoom Jahania Jahan Gasht*, (India-Haderabad: Institute of Indo-Middle East Cultural Studies, 1962)
- Zahoor al-Deen Ahmad, *Pakistan mein Farsi Adab ki Tarikh*, (Lahore: University Book Agency)

